

УДК 141.1

НЕРЕДУКОВНІСТЬ СУБ'ЄКТИВНИХ ЯКОСТЕЙ ДО ФІЗИЧНОГО ЯК АРГУМЕНТ ПРОТИ МАТЕРІАЛІЗМУ

Сепетий Д.П.

Запорізький державний медичний університет

У статті обговорюється один з найвпливовіших у сучасній аналітичній філософії аргументів проти матеріалізму, який називають аргументом знання. Аргумент звертає увагу на нередуковність суб'єктивних якостей (*qualia*) як свідчення нефізичної природи свідомості. Розглянуто найвідоміші форми цього аргументу, запропоновані у класичних статтях Т. Нагеля та Ф. Джексона. Обговорено типове заперечення проти цього аргументу, згідно з яким суб'єктивні переживання дають новий досвід, але не нове знання. Обґрунтовано думку про те, що це заперечення не досягає мети, і що нередуковність суб'єктивних якостей досвіду становить серйозну проблему для матеріалістичної філософії і дає вагомий підстави для пошуку життєздатних нередукціоністських альтернатив.

Ключові слова: свідомість, матерія, психічне, фізичне, суб'єктивність, досвід, знання.

Постановка проблеми. Суб'єктивна якість будь-якого досвіду – його «як воно» або «як це відчувається» для суб'єкта – одна з найбільших загадок буття, особливо з огляду на те, що вона не вписується в ту картину світу, яку формують сучасні природничі науки і в якій, здавалося б, ні для чого суб'єктивного немає місця (принаймні, якщо не згадувати про ускладнення в квантовій механіці, пов'язані з таємничою роллю «спостерігача»). Тож важливо з'ясувати, яке світло на питання про місце суб'єктивних якостей досвіду в зрештою нібито суто об'єктивному світі можуть пролити дискусії у філософії свідомості кількох останніх десятиліть.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Впродовж останніх 40 років, статті Томаса Нагеля [1] (1974) та Франка Джексона [2] (1982), [3] (1986), в яких сформульований «аргумент знання» (*the knowledge argument*) про нередуковність суб'єктивних якостей як критичну проблему для – або аргумент проти – матеріалізму, викликали великий інтерес і активне обговорення в аналітичній філософії свідомості, як з боку захисників так і з боку опонентів матеріалізму. Серед найважливіших праць, в яких обговорюється цей аргумент і його значення для сучасної філософії свідомості можна відзначити статті Дж. Левіне [4] (1983), [5] (1993), Н. Блока та Р. Сталнекера [6] (1999), збірку за ред. П. Людлоу, Ю. Нагасави та Д. Столджара [7] (2004), значну частину збірки за ред. Т. Алтера та С. Уолтера [8] (2007), монографію Р. Фумертонна [9] (2013). Для українських читачів ця дискусія майже незнайома: з означеної літератури, українською мовою опубліковано лише по одній ключовій статті Т. Нагеля [10] та Ф. Джексона [11], у щойно виданій (2014) у видавництві «Літопис» «Антології сучасної аналітичної філософії» (стаття Т. Нагеля у російському перекладі [12] була опублікована раніше (2003), у збірці статей з сучасної аналітичної філософії свідомості за ред. Д. Деннетта та Д. Хофтштадтера).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на активну дискусію, про яку йшлося вище, питання про слушність аргументу знання, можливості задовільної матеріалістичної відповіді на нього, та уроки з нього для сучасної філософії свідомості залишаються дискусійними. Українська філософська спільнота загалом дуже мало залучена до філософських дискусій, що ведуться в рамках аналітичної традиції (панівної в англосовітних країнах), зокрема, в царині філософії свідомості. Висвітлення й аналіз різних аспектів дискусії навколо аргументу знання сприятиме заповненню цієї прогалини.

Цілі статті: розкрити зміст аргументу знання та його значення для сучасної філософії свідомості, оцінити його слушність, проаналізувати типові відповіді на нього з боку прибічників матеріалізму та оцінити успішність цих відповідей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суть аргументу знання – в тому, що різні суб'єктивні переживання мають специфічний якісний характер – те, як воно відчувається (як воно відчувається, коли боляче, сумно і т.п.; яким є саме відчуття болю, суму тощо), і цей специфічний якісний характер як воно відчувається не може бути схоплені ніякими фізичними (або поведінковими тощо) описами. Можливо знати абсолютно все про фізичні факти (процеси в мозку), пов'язані з певним відчуттям, не знаючи при цьому нічого про те, яким є саме відчуття, як воно відчувається. Отже, саме це відчуття є чимось нефізичним.

Є щось таке, як воно відчувається, коли боляче, сумно і т.п. Те, як воно відчувається, є особливим, нефізичним фактом. Цей факт неможливо навіть передати у мові: неможливо пояснити людині, яка ніколи не мала певного відчуття (або схожого), яким є це відчуття (як це відчувається). І ніяка інформація про фізичні процеси в мозку, пов'язані з цим відчуттям, – якою б докладною вона не була, – не допоможе. Наприклад, людині, яка від народження позбавлена будь-яких нюхових відчуттів, неможливо пояснити, як відчувається той або інший запах; ніякі знання про фізичні процеси в нервовій системі й мозку, відповідальні за це відчуття, у цьому не допоможуть.

Інший приклад – з класичної статті Томаса Нагеля «Як воно – бути кажаном?» [1]. Більшість видів кажанів не мають зору; у деяких видів є слабкий зір. У просторі кажани орієнтуються в основному з допомогою дуже складної ехолокаційної системи. Ймовірно (якщо ми тільки не вважаємо, слідом за Декартом, що лише людина має свідомість, а усі тварини є просто складними автоматами, що нічого суб'єктивно не відчувають), що кажани мають особливі суб'єктивні відчуття-переживання ехолокаційного сприйняття; проте для нас, людей, неможливо дізнатися, як це відчувається (як воно – бути кажаном). Можливо, що кажани відчувають це подібно до того, як ми відчуваємо зорові сприйняття. (Але, в такому разі, як це відчувають кажани тих видів, у яких є обидва – зорове та ехолокаційне – сприйняття?) А можливо, що суб'єктивні ехолокаційні відчуття-сприйняття кажана несхожі ні на які людські суб'єктивні переживання; у такому разі ми просто нездатні уявити, як це відчувається (як воно – бути кажаном). При цьому ми можемо мати наскільки завгодно детальне, точне, вичерпне знання про усі фі-

зичні процеси, задіяні у цьому сприйнятті; можемо цілком розуміти, як на рівні фізичних процесів мозку «працює» ехолокаційна система кажана: це нам анітрохи не допомагає дізнатися, як це відчувається суб'єктивно (як воно – бути кажаном). Але воно якось відчувається. Є щось таке, як це відчувається, як воно – бути кажаном, – і це щось перебуває за межами царини фізичних фактів.

Аналогічно, кажани, якби мали потужний інтелект і розвинену науку, могли б дізнатися усе про фізичні факти, пов'язані з зоровим сприйняттям, але при цьому вони ніяк не зможуть дізнатися, як воно відчувається – мати зорові відчуття. С. Лоу, слідуючи за Т. Нагелем, пропонує уявити собі інопланетян з якоїсь далекої планети, які не мають зору, а мають натомість – як кажани – ехолокаційне сприйняття. Ці інопланетяни є дуже розумними, їх наука набагато випереджає нашу. Якщо вони прилетять на Землю і займуться дослідженням людського зорового сприйняття, то вони можуть з'ясувати усі фізичні факти, які з ним пов'язані. Вони можуть дізнатися про усі процеси в мозку людини, яка бачить червону квітку чи блакитне небо. Але при цьому вони нічого не зможуть дізнатися про те, як це відчувається – бачити червону квітку чи блакитне небо; як воно – бути істотою з зоровим сприйняттям. [13, с. 232-234]

Найбільш відомою і впливовою версією-поясненням аргументу знання є уявний експеримент, запропонований австралійським філософом Франком Джексоном ([2], [3]). Уявімо жінку на ім'я Мері, яка від моменту народження жила у приміщенні з особливим освітленням, яке перетворювало усі кольори на відтінки сірого (від чорного до білого). Вона ніколи не потрапляла назовні і не мала кольорового відчуття червоного, синього, зеленого тощо. І ця жінка стала видатним вченим, що спеціалізується саме на кольоровому сприйнятті. Вона знала усі фізичні факти, які стосуються сприйняття зеленого, червоного, синього та інших кольорів: частота світлових хвиль, фізичні процеси, які відбуваються в нервовій системі, мозку тощо. Одного чудового дня вона залишила своє приміщення і потрапила у світ з нормальним освітленням. Мері була вражена: вона дізналася як це – мати відчуття червоного, зеленого, синього та інших кольорів; якими є ці відчуття. Раніше вона цього не знала, – незважаючи на те, що *знала усі фізичні факти* про кольори та їх сприйняття.

Мері дізналася щось нове, нові факти: як це відчувається – бачити червоний, зелений, синій та ін. кольори. Але Мері ще раніше знала усі фізичні факти, які мають відношення до кольорового сприйняття. Отже, ті нові факти, про які дізналася Мері, не є фізичними фактами. Виходить, що крім фізичних фактів (фактів про фізичну реальність) є й інші факти – про специфічний характер різних суб'єктивних переживань, про свідомість як особистий світ людської суб'єктивності. А значить, фізична реальність – це не вся реальність. Вся реальність включає, крім фізичної реальності, свідомість. Свідомість є чимось нефізичним (нематеріальним).

Неможливість дізнатися про характер суб'єктивних переживань, що суттєво відрізняються від наших власних, є прямим наслідком того факту, що свідомість кожної людини є її *особистим*, «*приватним*» «*світом*» з *ексклюзивним доступом* (лише сама ця людина має до нього прямиий доступ). У цьому відношенні свідомість кардинально відрізняється від фізичного світу, який є *спільним*, «*публічним*», *однаково доступним для усіх свідомостей*. Навіть щодо інших людей ми можемо лише здогадуватися, що їх відчуття подібні до наших власних відпо-

відних відчуттів, але не можемо перевірити, чи ця здогадка є істинною. Можливо, що Ви суб'єктивно відчуваєте червоний колір (колір крові) так, як я – зелений (колір трави), а зелений – так, як я – червоний. (Щоб зрозуміти це краще, уявіть, що Ви від народження носили на очах органічну плівку, яка здійснює інверсію кольорів – червоного на синій, синього на зелений, зеленого на червоний, і відповідно з усіма проміжними кольорами. Ви ніколи в житті не знімали цю плівку і навіть не знаєте про її існування; вона є органічною і росте разом з очима. Засвоюючи мову, Ви навчилися, що червоне – це колір троянди, а блакитне – колір неба. І ось однієї ночі плівка зруйнувалася. Ви прокинулися і бачите дивну картину: небо стало рожевим, а троянди – синіми. Але усі люди навколо скажуть, що Ви говорите дурниці: небо таке саме блакитне, а троянди такі самі червоні, якими вони були завжди. Справді, кольори неба та троянд не змінилися; це Ваші відчуття кольорів помінялися місцями.) А можливо, що Ваші суб'єктивні відчуття-сприйняття кольорів несхожі ні на які мої суб'єктивні відчуття. Можливість спілкування й розуміння між людьми засвідчує спільність для різних людей *структури відношень-зв'язків* між різними відчуттями, а також між відчуттями та тим, що їх викликає. Наприклад, у різних людей кольорове сприйняття трави є 1) стабільним, 2) подібним до кольорових сприйнятів інших предметів, які називають зеленими, 3) неподібним до кольорових сприйнятів предметів, які називають синіми чи червоними. Але якісний суб'єктивний характер кожного зі сприйнятів може, в принципі, бути унікальним для кожної людини. Ніхто з нас не може потрапити всередину свідомості іншої людини і дізнатися, як це насправді *для неї* – сприймати колір трави тощо.

Можемо сформулювати аргумент знання так. Яким би повним не було наше знання про фізичні процеси у мозку, воно нічого не говорить про те, якими є суб'єктивні відчуття-переживання, що відповідають цим процесам, – як вони відчуваються, переживаються суб'єктивно. Те, що вони відчуваються-переживаються ось так, а не якось інакше, є *особливими фактами*, які *перебувають поза цариною фізичних фактів*. Тобто, усе, що належить до свідомості як особистої царини суб'єктивних переживань та усвідомлення (як це переживається суб'єктивно: мати ось-це відчуття, емоцію, усвідомлювати певний факт, розуміти певне висловлювання, бажати того чи іншого), перебуває поза цариною фізичного, матерії. Факти щодо свідомості – це нефізичні факти, факти про нефізичну реальність. Отже, *свідомість як особиста царина суб'єктивності є нефізичною реальністю*.

Типове заперечення матеріалістів проти аргументу знання полягає в тому, що в ситуаціях подібних до ситуації Мері насправді не відбувається набуття нового знання – відбувається лише отримання нового досвіду. Наприклад, Мері, після того, як потрапила назовні і «дізналася» як воно відчувається бачити червоне, зелене, синє тощо, не зможе повідомити жодного нового факту про сприйняття кольорів, а отже, не набуде нового знання. Звичайно, в якомусь іншому смислі, вона «дізнається» щось нове, а саме: як воно – відчувати червоне чи зелене. Але це не зовсім знання – це новий досвід, який, з точки зору матеріалізму, є лише певним фізичним станом її мозку.

Прибичник аргументу знання може запропонувати щонайменше два заперечення.

Перше заперечення. Мері не просто набула нового досвіду. Раніше вона не знала, а тепер знає, що люди мають на увазі, коли говорять, що бачать зелений колір (колір трави) чи блакитний (колір

неба). Адже очевидно, що вони говорять не про частоту електромагнітних хвиль (переважна більшість людей про неї не знає) і не про фізичні процеси в своєму мозку (яких вони не спостерігають).

Тепер Мері зможе ідентифікувати візуальні відчуття червоного, блакитного, зеленого тощо коли матиме їх знову; тож вона тепер *знає* які вони, як вони відчуються.

Можемо видозмінити уявний експеримент з Мері. Уявімо, замість кімнати з чорно-білим освітленням, що її очі від народження вкриті особливою органічною плівкою, що трансформує кольори і що росте разом з очима. Ця контактна плівка не чорно-біла, а змінює колір кожного дня, так що кожному дню тижня відповідає один колір. В понеділок – чорний, у вівторок – червоний, у середу – синій, у четвер – зелений тощо. Мері відчуває ці відмінності і називає це «понеділкові відчуття», «вівторкові відчуття» тощо. Проте вона не знає, що це і є те, як інші люди відчувають різні кольори, що вони називають відчуттями червоного, синього чи зеленого. Вчені, які проводять над нею експеримент, їй про це не говорять; свій мозок у неї також немає можливості дослідити (так щоб порівняти його стани зі станами інших людей, коли вони бачать той чи інший колір); ніякої кореляції між цими її відчуттями та кольоровими описами інших людей немає: адже люди говорять, що трава зелена, небо блакитне, троянда червона, а для Мері уся відмінність між їх кольорами – у тому, що одні – темніші, а інші – світліші. Ті зміни зорового відчуття, які з нею щодня трапляються, вона вважає якоюсь дивною особливістю власної психіки і ніяк не пов'язує з тим, що інші люди називають кольорами. У неї є *досвід* кольорових відчуттів, але вона *не знає*, якими є *відчуття червоного, зеленого, синього тощо*, – як чорність землі, червоність троянди, блакитність неба, зеленість трави тощо відчуваються іншими людьми; що вони мають на увазі, коли кажуть, що земля – чорна, троянда – червона, небо – блакитне, трава – зелена тощо. І ось, уявімо, що одного чудового дня Мері в очі потрапила якась хімічна речовина, яка зруйнувала плівку, залишивши очі неушкодженими. Мері поглянула навколо і здивовано вигукнула: «Яке диво! Сьогодні п'ятниця, а земля раптом стала понеділковою, троянда – вівторковою, небо – світло-середнім, трава – четверговою?!» Раптом Мері осянула здогадка: так ось якими є відчуття чорного, червоного, блакитного, зеленого!!!

Схоже, що Мері таки дізналася щось нове, – а саме: якими є відчуття зеленого, червоного і т.д., як вони відчуваються. Раніше вона знала лише про електромагнітні хвилі і стани мозку, які цим відчуттям відповідають, а тепер знає про *самі відчуття*. В книгах з нейрофізики вона колись читала, що відчуття червоного – це ось-така структура мозку. Але структура мозку – це одне, а *те, як воно відчувається* – це інше. Відчуття – це *те, як воно відчувається*.

Мері знала, які фізичні процеси відбуваються в мозку людини, коли вона має відчуття червоного чи синього. Але вона не знала, *якими є, як відчуваються суб'єктивно* ті відчуття, які люди переживають, коли в їх мізках відбуваються відповідні фізичні процеси. Зокрема, вона не знала, що коли в мозку людини відбуваються фізичні процеси, які в деяких книгах з нейрофізики описуються як відчуття червоного, то людина має суб'єктивне переживання того типу, яке вона мала по вівторках, – і так само щодо усіх інших кольорових відчуттів. **Специфічні якості різних кольорових суб'єктивних переживань** виявляються **реальними фактами про світ** (про свідомості, що є частинами світу), які не містяться в **множині усіх фізичних фактів**. Усі фізичні факти, що стосуються відчуттів кольорів, однаково сумісні з будь-якою з можливостей: відчуття (суб'єктивне переживання) червоного могло виявитися подібним до понеділкових відчуттів Мері, або до вівторкових, або до суботніх, або не подібним ні до яких відчуттів (суб'єктивних переживань), які вона колись мала (як у початковому варіанті історії Мері – з чорно-білою плівкою). Те, що відчуття (суб'єктивне переживання) червоного виявилось саме таким, а не якимось іншим, – це **факт, який не входить до множини усіх фізичних фактів**, оскільки у світлі усіх фізичних фактів відчуття (суб'єктивне переживання) червоного могло виявитися будь-яким.

Друге заперечення. Не має значення, чи Мері набула якогось нового знання чи лише нового досвіду. Має значення лише той факт, що цей досвід, відчуття-переживання мають специфічний суб'єктивний (феноменальний) характер, який неможливо «схопити» ніякими фізичними описами. Навряд чи можливо всерйоз заперечувати, що є щось таке як воно – бачити щось червоне або відчувати біль; що це якось відчувається; що кожне з таких відчуттів має свій специфічний суб'єктивний (феноменальний) характер.

Якщо так, то необхідно визнати, що існують факти як-це-відчувається і що вони перебувають поза цариною фізичних фактів. Тобто, вони є нефізичними фактами – фактами про щось нефізичне.

Висновки. Аргумент знання дає вагомі підстави вважати, що свідомість, психічні стани, оскільки вони мають суб'єктивний характер та суб'єктивні якості «як воно», «як це відчувається», є чимось нефізичним – нередуковним до фізичної основи (в якій ніщо не має такого характеру та якостей). Нефізичність свідомості означає хибність матеріалізму. Заперечення, згідно з яким в ситуаціях, про які говорить аргумент знання, має місце не набуття нового знання, а набуття нового досвіду, не зачіпає по суті основи аргументу – існування суб'єктивних якостей, що нередуковні до фізичного. Існують і інші спроби відповіді на аргумент знання, які потребують подальшого дослідження. З іншого боку, перспективним виглядає пошук життєздатних альтернатив матеріалізму.

Список літератури:

1. Nagel T. What Is It Like To Be a Bat? // *Philosophical Review*. – Vol. 82. – 1974. – P. 435-450.
2. Jackson F. Epiphenomenal Qualia // *Philosophical Quarterly*. – Vol. 32. – 1982. – P. 127-136.
3. Jackson F. What Mary didn't know? // *Journal of Philosophy*. – Vol. 83. – 1986. – P. 291-295.
4. Levine J. Materialism and Qualia: The Explanatory Gap // *Pacific Philosophical Quarterly*. – Vol. 64. – 1983. – P. 354-361.
5. Levine J. On Leaving Out What It's Like // *Consciousness: Psychological and Philosophical Essays* / M. Davies, G. Humphreys, eds. – Oxford: Blackwell, 1993. – P. 121-136.
6. Block N., Stalnaker R. Conceptual Analysis, Dualism, and the Explanatory Gap // *Philosophical Review*, 108, 1999. – P. 1-46.
7. There's Something About Mary: Essays on Phenomenal Consciousness and Frank Jackson's Knowledge Argument / P. Ludlow, Y. Nagasawa, D. Stoljar, eds. – Cambridge, Massachusetts: The MIT Press, 2004. – 484 p.
8. Phenomenal Concepts and Phenomenal Knowledge / T. Alter, S. Walter, eds. – New York: Oxford University Press, 2007. – 360 p.
9. Fumerton R. Knowledge, Thought, and the Case for Dualism. – Cambridge University Press, 2013. – 295 p.

10. Нагель Т. На що схоже бути кажаном? // Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / За наук. ред. А. С. Синиці – Львів: Літопис, 2014. – 374 с. – С. 207-222.
11. Джексон Ф. Епіфеноменальні кваліа // Антологія сучасної аналітичної філософії, або жук залишає коробку / за наук. ред. А. С. Синиці – Львів: Літопис, 2014. – 374 с. – С. 260-273.
12. Нагель Т. Каково быть легучей мышью? // Глаз разума / Хофштадтер Д., Деннетт Д., ред. – Самара: Барах-М, 2003. – 432 с.
13. Лоу С. Что такое сознание? // Лоу С. Философские истории. – М.: АСТ, Хранитель, 2007. – 280 с. – С. 203-236.

Сепетый Д.П.

Запорожский государственный медицинский университет

НЕРЕДУЦИРУЕМОСТЬ СУБЪЕКТИВНЫХ КАЧЕСТВ К ФИЗИЧЕСКОМУ КАК АРГУМЕНТ ПРОТИВ МАТЕРИАЛИЗМА

Аннотация

В статье обсуждается один из наиболее влиятельных в современной аналитической философии аргументов против материализма, который называют аргументом знания. Аргумент обращает внимание на нередуцируемость субъективных качеств (qualia) как свидетельство нефизической природы сознания. Рассмотрены самые известные формы этого аргумента, предложенные в классических статьях Т. Нагеля и Ф. Джексона. Обсуждается типичное возражение против этого аргумента, согласно которому субъективные переживания дают новый опыт, но не новое знание. Обоснована точка зрения, что это возражение не достигает цели, и что нередуцируемость субъективных качеств опыта представляет серьезную проблему для материалистической философии и дает весомые основания для поиска жизнеспособных нередукционистских альтернатив.

Ключевые слова: сознание, материя, психическое, физическое, субъективность, опыт, знание.

Sepety D.P.

Zaporizhzhya State Medical University

IRREDUCIBILITY OF SUBJECTIVE QUALITIES AS AN ARGUMENT AGAINST MATERIALISM

Summary

In the article, one of the most influential arguments against materialism in modern analytical philosophy – usually called «the knowledge argument» – is discussed. The argument draws attention to the irreducibility of subjective qualities (qualia) as an evidence of the nonphysical nature of the mind. The most well-known forms of the argument – advanced in classical articles by T. Nagel and F. Jackson – are mooted. A typical objection against the argument – that subjective experiences are just new experiences giving no new knowledge – is considered. It is argued that this objection misses the mark, and that the irreducibility of the subjective qualities of experience poses a serious problem for materialistic philosophy and gives good reasons to look for viable non-reductionist alternatives.

Keywords: mind, consciousness, matter, mental, physical, subjectivity, experience, knowledge.